

Східний світ
" № 6, 1928.

Др. 150 гр.-

Не локалізовані:

→ Карасун, Тушик, Нелічир, Чумаг, Хорьр, в
гіпотезах: Ябу-горіж (Аж = Мсгага),
Балакчи (на ч. т. Зиганов в Бог)
"З", с. 87, чл. 4.

Проф. Ф. ПЕТРУНЬ

НОВЕ ПРО ТАТАРСЬКУ СТАРОВИНУ БОЗЬКО-ДНІСТРЯНСЬКОГО СТЕПУ

Сходознавчі студії на Україні вповні мотивовано уділяють мало уваги татарській добі життя України, становлять на пергу питання матеріальної культури колишніх тюркських мешканців українських степів. Поміж районів, що відомі рештками матеріальної культури степовиків, поважне місце бере степ правобережний, зокрема Побозька та Наддніпрянська його частина. Коли саме Наддніпрів'я до певної міри обслідувано заходами археолога-краєзнавця, фундатора Херсонського Археологічного Музею, В. Гошкевича¹⁾, то край поміж Богом та Дністром ще багато обіцяє дослідникові. Тому що понтійські степи від Дністра до Дніпра входили в сферу впливу Литовської (і Польської також) держави, були об'єктом її експансії, в археографічних джерелах відповідного походження також заховалися згадки про цей район. Вони допомагають нам накреслити основні моменти в житті „дикого поля“, під якою характерною назвою відомий був степ польським добитчикам та їх апологам, представникам тодішньої публіцистики. Ці згадки дають змогу намітити низку пунктів в просторах „поля очаківського“ та „поля білгородського“, як докладніш тоді зазначали українське Чадмор'я, пунктів, що відігравали певну роль за татарської ранньої доби, де здавен відомі були пам'ятники матеріальної культури — можливі об'єкти археологічного дослідження. Силу даних містять також архівні документи доби російської окупації степу — російське командування та агенти імперського уряду поруч з іншими об'єктами відзначали в своїх репортажах, звітах та описах знов здобутих земель рештки матеріальної культури, руїни осель, будівлі, фортеці та палатки, дорожні споруди, стан водопостачання тощо. Це все повинно було допомогти центральному урядові при

складанні плану впорядкування та колонізації інкорпорованих територій. Досвід татар та турків був досить цінним для їх наступників: звичайно, за російської доби використовувалися в господарчому відношенні у першу чергу ті місцевості, що їх вже степовики намітили як найкращі для осадження. Нзм, підчас відрядження влітку 1928 р. до Ленінграду та Москви, пощастило зібрати в військових архівах та в рукописних відділах бібліотек чималий матеріал про татарську старовину, який свідчить про значний інтерес для сходознавчої науки саме бозько-дністрянського району та аргументує поруч з археографічними свідченнями литовсько-польської доби за поставлення на чергу його експедиційного обслідування.

Татарська людність залишалася увесь час в припонтійських степах з доби монгольської інвазії вщерть до 90-их років XVIII ст. (коли татари евакуювали т. зв. Очаківську землю: на захід від Дністра вони затрималися до 1810-их років). Ні литовська, ні молдавська агресія не ліквідували тут татарського етнічного нашарування. Крайні, ніж на сході, фізично-географічні умови сприяли концентрації степовиків саме в районі Дністрянсько-Дунайському, як це спостерігалось за часів Ногая²⁾. Покійний акад. Ф. І. Успенський в свій час вповні виявив значіння татар в балканських подіях XIII—XIV ст.³⁾. Наступ молдавської людности припадає на другу половину XIV ст., так саме як і наступ литовських загонів з їх мандрівничими князьками. В титулатурі молдавських воєвод з 90-их років XIV ст. є вже згадка про володіння просторами від „планини до моря“⁴⁾. Коли вже Ольгерд доходив до Синьої води та Білобережжя⁵⁾, то остаточно околиці південного Дніпра підбив Витовт — 1398 р.⁶⁾. Але татарська людність при тому залишилася; відомі були рештки її в румунському гіртерлянді за управою своїх султанів (soldani), при цьому спостерігалось засвоєння християнських імен⁷⁾ — аналогічне явище треба зазначити і щодо володарів колишнього подільського улуса⁸⁾. Татарські оселі за XV ст. були також в сучасній Басарабії на межі або навіть за межею лісостепу — від татарського „кишла нового“ пішла назва суч. Кишинева⁹⁾. Молдавські володарі, що, здавалося би, міцно сиділи в Білгороді на Дністрі, терпіли тут наявність „татарського царевича“

ще до нової татарської хвилі часів Менглі-Герая¹⁰⁾. Залюбки цитований в історичній літературі мандрівник (20-ті роки XV ст.) Ланоа докладно оповідає про татарську людність району поміж Дністром та Дніпром, що перебувала тут під зверхністю Витовта, але із своїми тубільними князьками¹¹⁾. Навіть пізніш, за Хаджі-Герая, татарські люди на північ від Дніпра були в тому фєвдальному прикордонному утворенні, що на чолі його стояв князь Семен Олелькович¹²⁾.

Від доби татарського супремата в степах залишалася низка пунктів, що і за нових володарів не втрачали свого значіння вщерть до військових конфліктів татар та литовців останньої чверти XV ст. Значіння економічного центру всього краю, безумовно, було за оселями в гирлах Дністра. Номенклатура цих осель дуже складна. Поруч з Білим городом, що веде свою традицію з візантійської доби¹³⁾ та відомий під такою же назвою від часів „Кумачи“¹⁴⁾ і безпосереднього панування тут татар¹⁵⁾, не кажучи ще про кінець XIV і усе XV ст.¹⁶⁾, тут здавна існував і Чорний город, антитеза першого; містився він на лівому березі Дністра, тобто на суч. українській території. В історичній літературі має місце дискусія з приводу локалізації т. зв. Маврокастро́на, тобто. Чорного города, що згадується в загадковому візантійському пам'ятнику X ст. — „Записці Готського топарха“ та що його роблять спроби пристосувати до околиць Дністра. Незалежно від постановки цієї проблеми, зазначимо те, чого старанно уникає автор одної з останніх розвідок про Маврокастро́н, Бертъє-Делягард¹⁷⁾: на Подністрів'ї Maurocastrum фігурує з 1291 р.¹⁸⁾. Найдавніші портолани, чорські італійські мапи, показують в гирлах Дністра назву Maurocastro (Vesconte — 1311 р., 1317 р., 1327 р.). Поруч з скороченнями цієї назви — лігатурами такого типу: maucastro (Dalgert — 1339 р., Soleri — 1375 р. або навіть першої половини XV ст.) або m: ocastro (Анон. — XIV ст.), — і пізніш вона наводилася повністю (Катала́нський атлас — 1375 р., Giroldis — XV ст., Sanudo¹⁹⁾); це переходить і на друковані мапи — згд. Кузана кінця XV ст.²⁰⁾ або Waltzemüller'a 1516 р.²¹⁾, при цьому тут подано латинський переклад — Nigra Castra. Треба констатувати разуючий з першого погляду факт, що назва ця в своїх скороченнях в уяві італійців, а через них і усій Західній Європі, підмінила візантійську назву для

Білгорода — Аспрокастрон. Маврокастрон — Чорний город, що, як ми далі побачимо, відповідав окремій оселі (або факторії) на лівому березі, *репрезентував* собою правобережний Білий город. Ще з 30-их років XIV ст. в добрій славі було збіжжя з „Maocastro“²²⁾; Mahocastro фігурує в джерелі 1351 р.;²³⁾ і рукописна портоланська мапографічна традиція XV та XVI ст.²⁴⁾ і друкована мапа XVI ст.²⁵⁾ і сила археографічного матеріялу²⁶⁾ свідчить про те, що Білгород був відомий під назвою Mocastro або Mocastro (в окремих випадках: m. castro).

Проте, поруч з цим дійсний відгомін Маврокастроу — Чорний город — не перестав лунати за тих часів. Відомий список Воскресенського Літопису, що склався на підставі давньої традиції²⁷⁾, знає град Чернь в цьому південно-західньому районі. Ханські ярлики, як я вже відзначав на сторінках „Східнього Світу“, також показують його в ресстрі опірних пунктів степової частини, можливо, з кінця XIV ст. Поминаючи дані Ланоз (1421 р.²⁸⁾, згадки Списка Швигайла та умов з ним (30-ті роки XV ст.²⁹⁾, надання цього пункту Бунацькому (1442 р.³⁰⁾, додамо, що під назвою Кара-Керман, по обидва боки якого кочували татари (поруч з так званим Шостиріччям, тобто простором від Емби до Дніпра³¹⁾), треба розуміти Чорний город на Дністрі — кочовиська сягали цього району. Менглі-Герай одержав від турецького султана, в руках якого опинився Білгород з 1484 р.³²⁾, надання на Дністрі³³⁾. Татарська людність Білгородської округи, т. зв. білгородські козаки, набувають голосної слави своїми наїздами в першій половині XVI ст.³⁴⁾. Литовські та польські фєвдали, що залишили цей район найпізніш з 80-их років XV ст., все ж таки міцно трималися за свої претенсії — в 1564 р. Язловецькі подали заставні документи на Чорний город, так саме, як і на сусідній Качибів³⁵⁾. Боплан, чулий бард польського імперіалізму, зазначив на своїй мапі Чорний город³⁶⁾. А що тюркська традиція дотримувалася цієї назви, ще видно з того, що хорографічна номенклатура відбиває її: північно-західня частина Дністрианського лиману захвала назву Кара-Гель (Чорне озеро³⁷⁾), балка на північ від села Градениці на мапі кінця XVIII ст. значиться, як Кара-дере, тобто Чорна долина³⁸⁾; велика балка, що розтрубом своїм впирається в Біле озеро

на Дністрі (біля Дністрианського лиману), відома під назвою Курудорової (в інших персях — Кало — дере³⁹⁾). Коли були спроби локалізувати Чорний город — Чернь — на ґрунтах суч. Градениці на Дністрі⁴⁰⁾, то нашу увагу притягує оселя далі на південь на давнішому перевозі через Дністер — Маяки. Маяк, по ярликах відомий з кінця XIV ст., поданий в найкращих текстах, до того, окремо від Качибієва⁴¹⁾, з яким робили спроби його сполучати⁴²⁾, здавна відомий рештками матеріяльної культури. Броніовський оповідає (70-ті роки XVI ст.), що тут „in pra lapidei parietes ruinosi et quasi quaedam ruinae apparent“⁴³⁾; його домисли про тотожність цих руїн з баштою Неоптолема Страбона необов'язкові, але чутка про якісь споруди в цьому районі дійшла і до відомого автора „Опису Нової та Старої Польщі“ Сарніцького⁴⁴⁾. Ми залишаємо звістки про стовпи та фанари на правому березі Дністра (біля самого гирла, біля с. Паланки проти Маяка⁴⁵⁾), не користуємося і з численних спроб зазначати башту Неоптолема на компілятивних мапах XVI—XVIII ст. З'ясувати характер споруд в районі Маяка, що був, до речі, маяком не для морської плавби, а маяком для перевозу⁴⁶⁾, допомагають нам, як ми раніш про це згадували, руські матеріяли XVIII ст. Вже на мапі Чорного моря Пустошкина 1775 р. є напис в гирлі Дністра: „перевозъ черезъ Дністръ и бывшая старая мечеть“⁴⁷⁾. Як татарське урочисько, Маяк на лівому березі фігурує в декількох рукописних мапах того часу⁴⁸⁾, так саме, як згадується він і в джерелах татарського походження⁴⁹⁾, не кажучи про російські військові матеріяли⁵⁰⁾. Один аркуш із збірки Ленінградської Публічної Бібліотеки 90-их років XVIII ст. згадує „каменне древнє ворота или уроч. [ище]: Маякъ — Хуторъ“⁵¹⁾. Але найцікавіші дані щодо Маяка подає „Опис Очаківського степу“, що його в 1791 р. утворив де-Волян (з фонду Восіно-Ученого Архіву в Москві): „А 10 verstes de Cosa Velikaya, — оповідає цей опис, — voit on les ruines d'une ancienne place turque ou tartare. Le pan d'un mur de 12 pieds d'épaisseur dans lequel se trouve une porte assez grande avec un arc gothique frappe la vue de loin, ce qui a vraisemblablement donné lieu de nommer cet endroit le Mayak (fanal)... Après des recherches sur le local trouve-t-on que ce pan de mur est d'une metchet (mosquée) ruinée par le temps et les

Текст
975

mauvais matériaux y employés, le socle qu'on trouve encore en entier avec celui de son minaret, et des pierres sepulcrales avec des inscriptions turques prouvent la vérité de cette assertion. Ces pierres sepulcrales sont en très grande quantité et à cent toises de là se trouvent des restes de socle, des maisons de même, qu'au pied du rideau où le Dnestre passe tout près... ces ruines sont des restes de la ville tartare Hasan. Les tartares avaient ici un port sur le Dnestre qui favorisoit leur communication avec la Bessarabie par le point de Palanque⁵²⁾. Не торкаючись тут питання про важливість напрямку з Білгороду на Паланку — Маяк — Очаків⁵³⁾, зазначмо, що сприяюче географічне положення Маяку відразу при російській окупації відбилосся на стані цього урочиська — воно одержало нових оселенців вже в 1791 р.; як свідчить автор „Хронологическо-исторического описания церкви епархии Херсонской и Таврической“ — „русские, часо-венной секты, тут поселясь, построили себѣ часовню изъ камня... татарской мечети и изъ развалинь другихъ мусульманскихъ строений.. Ся часовня и теперь въ Маякахъ существуетъ“, додає він⁵⁴⁾.

Оскільки Наддністрів'я було багате на пам'ятники татарської творчості, свідчать деякі літературні вказівки, що ще не одержали необхідного тлумачення. В відомій подорожній Зосими 1419 р., що мандрував з Києва до Білгороду, згадується в „полі татарському“, на „дорозі татарській“, що вивела путників на „великій дол“ — Дністрианську долину, на віддаленні 50 миль від Браслава та 3-х днів від Білгорода перевіз „под Митеревыми кышинами“⁵⁵⁾. Ми знаємо, що головна татарська дорога з Поділля, відомий Кучинський шлях, давала відноги до району суч. Дубосар (т. зв. Шпаків шлях) та до Маяцького перевозу⁵⁶⁾. Під „кышинами“ треба розуміти „кешени“, татарські усипальні⁵⁷⁾. В. Д. Смирнов в розвідці своїй „Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты до начала XVIII в.“ подає уривок з турецького історика Печеві, що користувався з письменника Алти-Пармак-Ефенді (залишаємо в російському перекладі Смирнова): „Сему многоничтожному бѣд-няку (т.-е. автору) въ 1027 (=1618) году случилось отпра-виться въ сторону Аккермана и Бендеръ. Какъ разъ на-супротивъ Бендеръ находилась развалина одного много-

своднаго здания, именно вродная часть его. На ней были четкимъ почеркомъ написаны слова: Ся могила Шириня... ; остальное уничтожилось... Еще и теперь, ~~каже він~~, — на очаковських рівнинахъ видно и замѣтно нѣсколько кладбищъ. На нѣкоторыхъ кладбищенскихъ камняхъ написаны хуранические стихи и слова исповѣданія; на иныхъ видны надписи въ родѣ такихъ: „Здесь покоится такой-то шейхъ-уль-исламъ, или шейхъ, или муфти, или везирь, или мирза“⁵⁸⁾.

Хоч ми і маємо свідoctво, що за часів Сагіб-Герая будувалися для ногайців мечеті „въ мѣстахъ, сопредѣльныхъ съ Буджакомъ“, проте ціла серія згадок про татарські пам'ятники давнього походження належить вже до першої половини XVI ст. Турки, що за тієї доби утворили собі новий опірний пункт в кол. Тягині, теп. Бендеру, претендували на увесь район поміж Дністром та Богом, на північ — до Ягорлика та Саврани⁵⁹⁾. Татар вони вважали лише за орендарів території, що, на їх думку, була лише гінтерландом для Білгороду та Бендеру⁶⁰⁾. Проте і перші і другі охоче користалися для підтримки своїх прав на цю територію наявністю тут мусульманських могил та усипалень. Так, в листі султана Сулеймана кор. Жигимонтові від XI 1542 р. із слів місцевих старожилів пишеться: „W tych granicach wiele musulmanskich grobów i nieczelów i szpitalów znaki leszcze się znalazły“⁶¹⁾. В центрі Очаківського степу, на Тилигулі „musulmani oysa Danial nazwanego w senie grob nawiedzają“, свідчить те ж джерело⁶²⁾. Відгук цих мотивів з боку турецького знаходимо і в інструкціях польським делегатам того ж часу⁶³⁾. Найяскравішої форми набула ця контрверсія в зв'язку з Бозько-Ігульським районом, але раніш ніж перейти до нього, зазначмо, що з Наддністрів'я йдуть деякі надгробки і навіть мармурові гроби, що зберігаються в Херсонському Археологічному Музеї⁶⁴⁾. Для північної частини Наддністрианщини дещо подає той же „Опис Очаківського степу“: тут біля села Ілії в водозборі Ягорлика „sur le sommet des hauteurs, près d'un kourgan... se trouvent des ruines enterrées avec empreinte de quelque antiquité et sur ce kourgan même le socle quarré d'un bâtiment assez fort, ou d'une tour, le tour en pierre de taille et cimenté“⁶⁵⁾; автор опису підкреслює, що ці рештки різко відрізнялися від решток татарських осель, звичайно порозкиданих по долинах

що це муслиманський цвинтар

М.

Татарський шлях

та балках. Справа у тому, що Над'ягорлицький прикордонний за турецької доби район знав і якісь фортифікаційні споруди, як, напр., Ягорлицька паланка: її збудовано в другій половині XVI ст. як форпост Бендерської фортеці — козаки зруйнували цей блокгауз в 1589 р.⁽⁶⁾

Далеко важливішим був замок Караул або Калаур далі на північ на Дністрі, саме на межі степового та лісостепового району, на важливій переправі⁽⁷⁾. Городище, що досіснує тут⁽⁸⁾, вимагає ретельного дослідження. Назва замка — тюркська; в деяких версіях ханських ярликів навіть по дано для неї переклад — Сторожевий замок⁽⁹⁾. Чи не шруїни згадус Пясецький: „Rudera insignium civitatum arcium intra Mohiloviam”⁽¹⁰⁾.

Поминаючи надмор'я, що становить об'єкт окремої моєї розвідки (Кочибів — попередник Одеси, і Очаків, колишній Дашів), переходимо до *Надбожжя*, де рештки матеріальної культури степовиків не перекриті пізнішим турецьким будівництвом. Саме цей степовий куток був об'єктом найгостріших суперечок литвинів (а потім поляків) з кримцями. Пам'ятники дипломатичних зносин Литви з Кримом та Кримом з Московією докладно показують, як утворював собі Кримський хан своєрідні форпости на правому березі Дніпра починаючи від славетної Таванської переправи і закінчуючи Очаковим⁽¹¹⁾. Фактично це було лише відновлення колишнього тут татарського панування. Недурно Сагай-Герай при пересправах з Литвою писав в 1547 р., що „врочища ... по Богу по реце и по Синей воде: Яргумаклы и Янь и Килунгу” завжди належали до Криму, „знаки того же предсе моего Саинъ Цара Езюбекъ чаанъ бекъ цара кочовиши были, якожь они и до сихъ часовъ у тых *кешеняхъ* ест похованы и теперъ тые кешени стоятъ”, каже він⁽¹²⁾. Ця звістка для нас тим цікавіша, що тодішні литовсько-польські публіцисти звичайно рештки матеріальної культури цього краю охоче зв'язують з імям Витовта і навіть Гедимина⁽¹³⁾. На славетній Таванській переправі, що про ню безліч згадок в джерелах, була напевне митниця, де, так саме як і на Волоській порубежжі біля згаданого в Зосими перевозі брали тамгу⁽¹⁴⁾. Але, щодо споруди мостів, які традиція приписує Витовтові, то це більш нагадує засоби шляхового будівництва Сходу. Броніовський свідчить про наявність

Караул - Сторожевий замок = Рамкоб

в околицях урочища Витовтового мосту (таку саме назву має пограничник Хмелецький в 1629 р.⁽¹⁵⁾) на Бозі кам'яних руїн та тих же „кешеней” (у нього — „cessenia”⁽¹⁶⁾). На другому кінці великого шляху, що сполучував Поділля через Витовтів міст з Таванською переправою на Дністрі⁽¹⁷⁾, також були рештки споруд вже мусульманської формації. В 1627 р. Хмелецький повідомляв польський уряд про намір Гасанпаші будувати замок над Дніпром „gdzie są dawne znaki słupów dwóch zelaznych w ziemie nad Dnieprem wkopanych, których niedaleko są nagrobki z napisy, gdzie się ich chowali, świadczą”⁽¹⁸⁾.

Цікавіші, ніж звичайно цитовані тексти Михайла Литвина, згадки про Тавань в оповіданні Папроцького про експедицію Самійла Зборовського з Дніпра на Бог в 1583 р. „Tam idąc idąc z Haslonhorodka, miał, каже Папроцький, nocleg u Witultowej laźnie, tam sie napatrzył wielkich antiqultates jego”⁽¹⁹⁾. Зв'язок долішнього Дніпра та Богу дуже добре показує докладна мапа 1775 р. з збірки Академії Наук СРСР — шлях від з Овечого броду на Бозі на південь від Запорізького гарду (див. пізніш) на гирла річки Арбузиної (Сагай-зак), на балку Шутову, звідти на б. Кодиму, далі на *мечеть на р. Солоній*, потім на *Аргамакли-Сарай*, вище за гирло Громоклеї через Інгул, балкою на верхів'я р. Доброї, на Вітунь, на Давидів брід, нарешті до р. Кам'янки, тобто підводив і до Таваню. Будівлі, що їх зазначено тут курсивом, в російських мапах відомі і раніш, з часів розмежування 1740 р. та зйомки Нової Сербії, як це показано по численних рукописних версіях того часу (звичайно, 2 мечеті на Солоній, 1 — на Громоклеї).

Щодо *Аргамакли-Сарая*, то „при семъ сараѣ, — пишеться в опису нових російських придбань за трактатом 1774 р., — видно, не мало жилаго строенія было, но всѣ разорены, только снизу мѣстами фундаментъ каменный видѣнь”⁽²⁰⁾.

На Солоній, на балці Мечетній перші поселенці, за відомостями Ястребова, що збирав матеріяли для археологічної чаші Херсонщини, „застали развалины мечети и фундаменты домовъ, между которыми фундаментъ огромного зданія; некоторые изъ добываемыхъ плитъ были покрыты турецкими надписями и узорами; у одного жителя с. Соленого, — пише Ястребов, — досихъ поръ сохранился изъ этихъ развалинь

карнизъ съ сердцевидными узорами" ⁸¹⁾. Историк-краєзнавець Н. Д. Лагута занотував в цих районах орієнтальні епіграфічні пам'ятники ⁸²⁾.

Поруч з таким Аргмакли - Сараєм, що був, очевидно, важливою посередньою стацією поміж Таванем та Богом, треба пригадати і аналогічного значіння (за часів стародавніх в українських степах) пункт на тому тракті, що потім справедливо набув назву Чорного — ми розуміємо урочище Торговицю на Синюсі, на підступах із степу до колишньої Звенигородщини, пізніш Гуманщини. Михайло Литвин в своїй риторичній манірі дорівнював тутешні руїни до самої Трої ⁸³⁾. Розшифровання красномовного, але дуже загального опису Литвина дає нам згадка документа 1673 р. про намір Дорошенка передати Торговицю туркам, «вѣдая, что мечетей босурманскихъ въ Торговицѣ каменные столпы есть» ⁸⁴⁾. Надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в XIX ст. ⁸⁵⁾

Що до *Побожжя безпосередньо*, то тут чимало нових даних про старовину татарської доби знаходимо в військових архівах, починаючи з Мініховської доби. Рух Мініха на Очаків йшов на відомий «Песчаный брод» на Бозі ⁸⁶⁾ і далі на південь берегом Богу. Один з перших етапів в цьому напрямку був в гирлі балки Мечетної, яка показана вже на друкованих мапах тієї кампанії (1738 р.). Саме тут треба локалізувати рештки татарських споруд (усипалень), що відомі були Бронівському під назвою «Cetricessenia», та які зазначив, як оселю, Боплан — в останнього Chriczkesseмі, що і фігурує в усіх численних мапах Бопланової традиції ⁸⁷⁾.

Знає їх і відомий пограничник з Бару — Претвич, герцога XVI ст. (форма: Czerezskyescheny ⁸⁸⁾). Ці «кешені» у дальшому вже згадуються, як «мечети». Будівлі ці видно і на мапах Мініховської доби (напр., № 3480 фонду Академії Наук; фонд Воєнно-Учений в Москві VII — 875, 1469, 1495; II — 169, 173, 135) і на зйомках 40-их років XVIII ст. (№ 350) Академії Наук, № 23046 т. зв. Воєнно-Інженерного Фонду в Ленінграді). Реєстр осель, що переходили до Туреччини з трактатом 1779 р., зазначає, що при деревні Ак-Мечет «появляються видні знаки Ак-Мечеть, т. е. москѣи» ⁸⁹⁾. В разі вже цитованому опису Очаківського степу де-Волянт подано докладну характеристику місця цього пункту: «Dans le ravin Metchetzkaia Tchertala sont des sources d'une très

bonne eau, qui fournissaient ci-devant la ville ruinée Achmetchet, qui se trouvait dans la gorge de cette vallée... A la pointe droite de la gorge se trouva ci-devant l'endroit ou ville tartare Achmetchet... La dite petite vallée présente des situations agréables... Derrière l'emplacement où se trouva ci-devant Achmetchet se trouvent 5 ou 6 sources abondantes d'une eau excellente, entre une situation sauvage remplie de pierres, couverte des broussailles etc... Ces tas de pierres, couvertes de broussailles ont l'apparence des ruines de quelque antiquité" ⁹⁰⁾; автор опису навіть висловлює гадку, що це — руїни Ольбії (!). Саме в районі Ак-Мечету були чудові пасовиська ⁹¹⁾ — до того, комунікація з лівим берегом Богу підтримувалася численними бродами цього пльосу ⁹²⁾, що давали вихід на вже згаданий Королівський шлях. Ястребов із слів краєзнавця Падалки записав, що «здѣсь и теперь есть слѣды построекъ... мѣстные жители пользуются добываніемъ изъ земли каменемъ» ⁹³⁾. А тутешні «кешені» — cessenia, як свідчив Бронівський, були «exapide caelo atque polito, ac sumptuoso opere in Mahometii cultum facta» ⁹⁴⁾!

Майже остільки часто на російських мапах XVIII ст. подано і руїни Баликлейського замку, що містився на розі поміж р. Чичаклеєю та Богом. Мініховське військо знайшло тут «старый разрушенный замокъ» ⁹⁵⁾, що і відбито було на мапах того часу (як, напр., Воєнно-Ученого Фонду II — 137 або II — 135, арк. 5-ий та 11-ий, — скрізь під назвою Чичаклей, Цыцаклея — по річці). Цікаво, що на мапах пізнішої доби тут зазначався навіть «шведской замокъ» (мапа 1775 р. з фонду Російського Географічного Товариства, або № 388 Ленінградської Публічної Бібліотеки), тоді як з козацьких свідчень можливо було дістати вповні правдиві відомості — в відомій «Історії о казакахъ запорожскихъ» читаємо: «На оной рѣчкѣ (Бозі), разстояніемъ отъ Лиману 200 верстъ, имѣлся великий городъ, именуемой Чичеклей, и во ономъ имѣлось мечетей весьма много» ⁹⁶⁾. І в опису 1779 р. значиться «деревня на мѣстѣ Татинликъ, именуемая... крѣпость Zabezekil» ⁹⁷⁾. Він відігравав виключну роль для контролю Богу, що становив в системі козацьких комунікацій не абияке місце. Підчас голосного турецького походу 1614 р. увага турків була притягнута до справи відновлення Баликлейського замку. Військові реляції того часу повні згадок

про цей пункт („Bywal tam przedtym kiedyś zamek, są y te-
 raś ruiny”. „na miejsce Gasiler Garents to jest zolnierskiej
 przegrawie”¹⁷⁾). Так саме і в 1627 р. знов таки турки мріяли
 відновити для боротьби з козаками цей замок¹⁸⁾). Баликлей,
 так саме як і Андріївське урочище далі на південь по
 течі Богу, становили помітні етапи тієї відноги Кучманського
 шляху, що відхилялася до Очакова (від переправи на Бозі
 в районі порогів¹⁹⁾). Андріївське врочище фігурує в Боглана.
 як татарська оселя — для XVII ст. це малоїмовірно, але за доби
 Мініха тут мешканці були²⁰⁾; тоді саме збудовано було ре-
 дуга, шанці якого традиційно потім відзначаються в мапо-
 графічних творах. Додамо, що саму назву врочище одержало
 від якоїсь прикмети (природної) на кшталт андріїв-
 ського хреста²¹⁾).

Для дослідника татарської старовини на Побожжі, поруч
 з згаданим Баликлеєм, відомим уперше з ханських ярликів,
 і Ак-Мечетом, що йому, можливо, відповідає Ябу — городок
 тих же ярликів, не менший інтерес повинен становити і
 район степового Побожжя, найближчий до лінії лісів. В Люш-
 неватії біля Витовтового броду на Першотравенщині знайдено
 було недавно плиту з написом; на жаль, знищеним при тому
 (відомості Одеської Краєвої Інспектури Охорони Пам'ятників
 матеріальної культури). В селі Казавчині, ще далі на північ,
 на так зв. скелі Ржевуського був арабський напис про ко-
 гось татарського баскака від XIV ст. — звістка ця йде від Мар-
 чинського, подільського діяча-краєзнавця першої половини
 XIX ст. і лишається на його відповідальності²²⁾; Є. Сіцін-
 ському, що складав археологічну мапу Поділля, цього на-
 пису не вдалося знайти²³⁾. Проте близькість Витовтового мосту
 (нині броду) та „Мечетних”²⁴⁾ (завжди показова назва) на
 Першотравенщині, а також Торговиці на лісостеповій межі
 місцевостей, де наявність решток старовини документовано,
 це все припускає можливість аналогічних решток татарської
 доби на всьому цьому просторі. Ми не зупиняємося докладно
 на слідах турецького будівництва або будівництва пізньої
 татарської доби. „Опис Очаківського степу” знає, напр.,
 низку шляхових споруд (кам'яні мости на Тилигулі, Царе-
 голі, Березані — на головному шляху з Бендери до Оча-
 кова²⁵⁾), караван-сараї (в напрямку з Дубосар до Балти²⁶⁾);
 мапи того ж часу відзначають і „вами”, митниці в північно-

західній частині Очаківського степу на польському кордоні²⁶⁾.
 В монументальному атласі Rizzi - Zannoni 1772 р. Очаківський
 степ дуже багатий на паланки, блокгавзи (по східній його
 межі), але це все, очевидно, споруди досить нової формації²⁷⁾.

Літературний та археографічний матеріал, як той, що вже
 був в науковому вжитку, але не дістав ще необхідного освіт-
 лення та тлумачення або ще не увійшов в загальну характе-
 ристику цікавого для нас району, так і той, що зібрав я в ле-
 нінградських та москвовських фондах, свідчить про наявність
 в південно-західній частині степової України низки об'єктів,
 що ще чекають на дослідника. Витовтів брід з його околи-
 цями²⁸⁾, Торговиця, Ак-Мечет, Баликлей, Солоня та Гро-
 моклей, Маяк на Дністрі, додаючи до цього ще над'ягор-
 лицький район — всі ці місцевості вимагають обслідування,
 яке б виявило останні, може, в умовах довголітньої руйнації
 пам'ятників минулого, рештки проявів творчої діяльності
 татарської людності²⁹⁾. Загальна лінія скерована щодо
 переоцінки ролі степової людності в культурному житті
 Східної Європи — обслідування не таких вже численних осе-
 редків татарської людності на Україні допоможе виявити
 культурне обличчя „татарщини”, допоможе, можливо, ви-
 явити деякі відміни, що характеризують найбільш висунутий
 на захід сектор Татарії. Організація тюркологічної секції в
 складі Харківської філії ВУНАС та секції історії тюркських
 народів в складі Одеської Сходознавчої організації повинна
 сприяти прсведенню цієї справи, оскільки до того і проєкт
 цього обслідування зустрів повну підтримку першого з'їзду
 сходознавців на Україні.

УВАГИ

1) Див. Херсонській Городской Музей Древностей, вип. 3 — Древнія
 городища по берегамъ Низового Дніпра, Од., 1913; пор. те ж видання,
 вип. 6, Лѣтопись Музея за 1914 р., ст. 2 та дальші.

2) Н. И. Веселовскій, Ханъ изъ темниковъ Золотой Орды Ногай и
 его время, Записки Россійской Академіи Наукъ, VIII серия по отдѣле-
 нію истор. язукъ и филологій, томъ XIII, № 6 и посл. Петроград, 1922.

3) Н. Успенскій, Образование второго Болгарского царства, Одесса,
 1879.

4) N. Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes, Gotha, 1905, 288;
 але ще в 1402 р. Білгород ще, за румунськими хроніками, був в „землі
 ногайській” — Nicol, Chronique de Moldavie, 32.

Handwritten notes in the left margin, including a large 'W' and some illegible scribbles.

- 5) Див., взагалі, М. С. Грушевський, Історія України-Руси, IV, 79 — 82.
- 6) Тамо ж, 315.
- 7) Jorga, op. cit., 292.
- 8) М. С. Грушевський, 82.
- 9) А. А. Кочубинський, Графъ А. И. Остерманъ и раздѣлъ Турціи, Од. 1899, XXVI.
- 10) Молдавський привілей 1456 р., Akta grodzkie i Ziemskie, VII, Lw., 1878, 230.
- 11) Див. Грушевський, IV, 315.
- 12) Pułaski, Stosunki Polski z Tatarzczyzna od połowy XV wieku, T. I, Kł.—W., 1881, 203, 218, 233.
- 13) В. Г. Васильевскій, Труды, т. 2, в. 1, СПб., 1909, Записка Готскаго топарха, 191.
- 14) В тюркському (команському) перекладі фіксовано цю назву в арабському географу Абульфеди — Журналъ Мин. Нар. Прос., 1877, часть 192, ст. 210.
- 15) З тексту „Життя Іоанна Сучавського“ видно, що в XIV ст. місто це відоме було під назвою *lwo khalik* (в риторичній візантійській обробці) — Jorga, N. Studii istorice asupra Chilieii si Cetății - Albe, Buc., 1899, ст. 38; пор. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1884, XI, П. А. Сырку, Новый взглядъ на жизнь и дѣятельность Григорія Цамблака, 146 — 152.
- 16) Див. звістку, що не притягала якось уваги істориків цього краю — Правосл. Палест. Сборн., 12 вип., СПб., 1887, подорожжя Ігнатія Смолнянина 1389 р.: митрополит Кіпріян повертався в 1389 р. з Царгороду на „Бѣлгородъ“; або прибіл. 1370 р. запис архім. Агрефенья про напрямок з Случьска до Білгороду, Прав. Сб., т. 48, ст. 1.
- 17) Записки Одесскаго Общества Історіи и Древностей, т. XXXIII, Од. 1919, ст. 1 — 20. Къ вопросу о мѣстонахожденіи Маврокастрона „Записки Готскаго топарха“ Стаття ця залишилася невідомою А. А. Васильеву, що в розвідці своїй про готів в Криму (Изв. Гос. Акад. Ист. Мат. Культ., V), знов детально зупинився на „Записці Готскаго топарха“ ст. 235 — 248, а також В. А. Пархоменкові — див. Изв. Тавр. Общ. Ист., Арх. и Этногр., т. II, 133 — 135. Новые толкования „Записки Готскаго топарха“.
- 18) Jorga, Studii istorice, 378 — посилка на Nuove serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'impero bizantino, Sanguinetti - Bertolotto.
- 19) Для доби портоланів ми використали збірку фотокопій, що її склав Л. С. Багров та що переховується в бібліотечі Головного Гідрографічного Управління під титулом (друкованим): „Древнія карты Чернаго моря“, СПб., 1914, а також відоме видання: А. Е. Nordenskiöld, Periplus an essay on the history of charty and sailing - directions, St., 1897.
- 20) А. И. Кочубинскій, Поѣздка на нижній Дністръ, Зап. Од., О. И. и Д., XIX, 5. У версіях тієї ж мапи, що їх наведено в атласі В. О. Кордта — 1507 р. лише Mocado (I, 2, XIX), 1513 (I, I, II), Moncastro на правому березі.
- 21) Він же, Іс. 1, I — на правому березі є Moncastro.

- 22) Васильевскій, Труды, II, в. 1, 191 — посилка на Sauli, Della Colonia dei Genovesi in Galata, II, 243.
- 23) Jorga, Studii, 378.
- 24) Див. раніш згадані атласи Багрова та Норденшильда.
- 25) Кордт, op. cit.
- 26) Jorga, Studii в багатьох місцях.
- 27) Полное собрание русских летописей, VII, 240: „На усть Днѣстра надъ моремъ Бѣлгородъ, Чернь, Аскый торгъ“.
- 28) 29, 30) Див. ч. 2 „Східного Світу“, моя стаття під титулом „Ханські ярлики на українські землі“, в окремій відбитці.
- 29) Смирновъ, В. Д. Крымское ханство, СПб., 1887, 343, 345. — *перекон. оца?*
- 32) Jorga, Geschichte, I, 357.
- 33) Смирновъ, op. cit., 346.
- 34) Сборникъ Русскаго Историческаго Общества, т. 95, ст. 128, 129, 293.
- 35) Архивъ Юго-Западной Россіи, часть VII, том II, К., 1894, ст. 363.
- 36) Кордт, серія I, вип. 2, IX.
- 37) Брунь, Ф. Чирномарье, Од. 1879, ч. I, 175 або Шмидтъ, I, 206.
- 38) Мапа № 147 рукописного відділу Ленінградської Публічної Бібліотеки.
- 39) Див. 3-хверстку (військову топографічну мапу) — до того ж ще Скальковскій, Опытъ, I, 148, або Матеріялы для оцѣнки земель Херсонской губерніи, I, Одесскій уѣздъ, Херс., 1883, 7, 12. Калудерова балка.
- 40) Григоровичъ В. И. Собрание сочиненій, Од. 1916, 338.
- 41) Литовська Метрика, Книга посольска, VIII, 37 verso; пор. книга записів, VII, 74: „Хачибѣвъ, и маякъ“ — в фондѣ Древлекранилища в Москві.
- 42) М. С. Грушевський, Історія, VI, 608.
- 43) Брунь, I, 175. — *лимак*
- 44) Брунь, I, 176.
- 45) Правосл. Палест. Сборникъ, вип. 24, ст. 2 — „Монарь“ на правому березі над морем; Брунь, I, 176 — про башту в Паланці.
- 46) Зазначимо, що у запоріжців, напр., на відомому броді на Синюсі (нині існує село — Синюшин брід) був своєрідний маяк — „дервянный столбъ в три аршина высоты и два толщины“ (sic!) — Д. И. Эварницкій, Вольности запорожскихъ казаковъ, СПб., 1890, ст. 240.
- 47) Див. в атласі Багрова.
- 48) Фонд Военно-Инженерный в Ленинградѣ, мапа 1775 р., 17731 == 23482 або 17732 == 13483; фонд Военно-Ученый в Москві, II — 2023.
- 49) Дубровинъ, Присоединение Крыма къ Россіи, I, 769.
- 50) Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, VII, 40, 47, 55.
- 51) № 847 із збірки рукописних мап.
- 52) № V — 75 — 18364 — 15106 під назвою „Rapport relativement à la situation géographique de la province Ozou ou Jedissan communément appelée le step d'Oczakovie“.
- 53) Див. мою розвідку „Старовинні шляхи Одещини“ в ч. 4-му „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“.
- 54) Записки Одесскаго Общества Історіи и Древностей, II, отд. I, 191.
- 55) Прав. Палестинскій Сборникъ, вып. 24, ст. 2.
- 56) „Старовинні шляхи Одещини“, посилки на мапи XVII — XVIII ст.

Земля у Синюсі?

ЛМ-7

57) В. И. Григоровичъ. Собрание сочинений. 345; пор. Книга Большого Чертежа. изд. 1838 г., 236.

58) Op. cit., 158.

59) Жерела до історії України-Руси. VIII, Льв. 1908, ст. 15, 14.

60) Там таки, 5, 26.

61) Там таки, 16.

62) Ст. 15.

63) Dogiel. Limites Regni Poloniae. W. 1758.

64) Херсонскій Городской Музей, вып. 6-ой, Літопись Музея за 1914 г., 23.

65) Rapport relativement à la situation géographique et solographique de la province Ozou, 102.

66) R. Heidensteinii... Rerum polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII, Fr., 1672, 213 — про знищення; про збудовання Jorga, Studii, 343, лист посла польського до Костянтинополу Тарановського Замойському від 8/IV 1579 р.: „Tezum doszicz szeroczce powiedzial okolo tego zamku, ktory na tej stronie Niestru szędzlak Tehinski zbudował na grunczech Cro. I. M. y zjdalem aby bel zniezion, według instructyey mnie podaney. etc”, або див. Archiwum Jana Zamoyskiego, T. I, W. 1904, 313; інструкція — там таки, 314 — „Puncta peculiaria ex legatione Taranowski: I. Castra et munitiones in campis desertis Inter Boristhenem et Tyram Hispanique fluvios jacentibus non erigantur nisi prius eorum dislimitatio commissariis utriusque ad id negotium deputatis facta fuerit”.

67) Про нього див. „Ханські ярлики на українські землі”.

68) Грушевський, IV, 502.

69) Goltziowski. Dziej Polski za panowania Jagiellonów, t. III, 1848, 230, 232; Acta Tomiciana, I, dod. 8, ст. 23. „Руслан”, 1909, № 70.

70) Смальковскій, Опыт, I, 21.

71) Pufaski. Slosunki z Mendli - Girejem, 201, 222—3 (мова йде про Тягинський замок), 233, 234 (Остаків) і т. д.; Сборникъ Русскаго Историческаго Общества, т. 41, ст. 261, 310, 313 (про Очаків), 112, 114, 149, 540, 542, 544 (Тавань).

72) Книга Польская Метрики В. К. Литовського, 41.

73) Михайло Литвин. „Etiam nunc in media Taurica... cernantur vestigia majorum M. K. appellantur enim illi quidam Gedyminet et Vitovdiani valli, colles, putei, pontes, viae, fossae, stallva, et moenia tormentes indigetum illorum quassata”.

74) Sarnicki, Descriptio... sub voce: Balneum Vitoldi; Михайло Литвин, вид. 1615 р., ст. 33; пор. Пр. Палест. Сборн., т. 24, ст. 2.

75) Ukraine Sprawy, wyd. S. Przycki, Lw, 1842, 85.

76) Бронновскій, вид. 1595, ст. I.

77) „Степове Побужжя”, пор. Эларницкій, Вольности запорожских казаков, 231.

78) Жерела, VIII, 312.

79) Стороженко, Стефанъ Баторій и дніпровскіе казаки, К. 1904, 287.

80) Фонд Картографічного Відділу, № 3462.

81) Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, XVII, 114.

Бучоті Н.

W.

82) Збірник „Николаевщина”. Н., 1926, 200, 201 (села Іванівка, Матвівка або Черлоне).

83) Вид. 1615 р.; пор. ще Записки Исторично-Філологічного Відділу ІІН, XI, М. Ткаченко, Гуманщина в XVI—XVII ст., 15.

84) Акты Южной и Западной России, XI, 101.

85) Записки Одесскаго О-ва Исторіи и Древностей, XVII, 111.

86) Сборникъ Военно-Историческихъ Матеріаловъ, XV, 36.

87) Про це все — „Степове Побужжя”.

88) Jorga, Studi, 353.

89) Дубровинъ, III, 279.

90) „Rapport”, 45, 188.

91) Там таки.

92) Див. „Степове Побужжя”; до того друкована мапа Бору 1804 р. Будищева.

93) Записки Одесскаго Общества, XVII, I, 127—128.

94) Вид. 1595 р., I.

95) Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, XV, 35.

96) Чтенія въ обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при М. У., 1847, № 16, IV, 33.

96а) Дубровинъ, III, 279.

97) Жерела, VIII, 141, 132.

98) Жерела, VIII, 313.

99) Koizon, Dzej wojen, I, 319 — витяг з Сарницького (Xięgi Hatmańskie).

100) Сборникъ Военно-Историческихъ Матеріаловъ, XV, 34—35.

101) Тамо ж, 35.

102) Див. Иконниковъ, Опытъ русской историографии, т. II, кн. I, 232; Историческій Вѣстникъ, 1890, т. XIII, № 12, 784; Атласъ Подольской губернии, Ж. М. В. Д., 1843, ч. 2, 351; Marczyński, „Statystyka gubernii Podolskiej”, 236.

103) Труды XI Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ, т. I, М., 1901, § Стинскій, Археологическая карта Подольской губернии, 255.

103а) „Степове Побужжя”; Труды XI Арх. Съѣзда, т. I, 258.

104) Rapport, 132, 30.

105) Rapport, 105.

106) Див. мапи з фонду Лен. Публ. Б-ки, № 146 — Карта Очаковской области съ показаніемъ всей подробной ситуации.

107) Пор. Дубровинъ, III, 279 — на річці Бозі (Ак-Су) на південь від Ч.-Мечета була Паланка Сулеймана-аги — саме перед Баліклем; на південь від нього була ще „новая крѣпость Азіосъ” (тамо ж), чи не Андрієвскі шанці?

108) Як нас ласкаво повідомив проф. С. С. Дложевскій, зав. Першотравенського Музею. П. В. Харламович розкопав на схід від Витовдова броду біля Першотравенського татарський похорон з гробницею, званою з крупно-раковистого вапняку. Звіт про розкопки друкуватиметься в ч. 4 „Вісника Од. Комісії Краєзнавства”.

109) Цікава в цьому відношенні спроба А. Д. Спицина виділити з гальної маси „жочовицьких” курганів кургани „татарські”, див. Тавр. Общ. Исст., Арх. и Этн., I (58), 149—153.

Торі.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ проф. Ф. ПЕТРУНЯ

Покійний фундатор та керівник Херсонського Археологічного Музею В. І. Гошкевич (4.III 1928 р.) передав мені для друку свої матеріали до археологічної мапи району поміж Дністром та Богом, що до його складу входили кол. три західні повіті Херсонської губ. Матеріали ці містять декілька додатків до викладу Ф. О. Петруня, що я їх подаю тут на прохання автора основної статті. Записи В. І. Гошкевича, зроблені часто за досвідом місцевих мешканців, ще більш обґрунтовують необхідність систематичного дослідження Надбозького та Наддністрянського районів під аспектом вивчення татарської матеріальної культури.

Цікаві вказівки В. І. Гошкевича, перш за все, щодо даваних татарських похоронів кінця XIII ст., тоб - то доби панування Ногая в південно-західній частині українського степу. біля с. Суклеї на Дністрі (монети Тула-Буї та Токтогу) та на землі м. Тирасполя (монети Токтогу) так саме, як і біля слободи Плоської; поруч з Тирасполем в с. Парканах є могили і від пізнішої доби — хана Узбека. Взагалі Тираспільський район, що лежав поблизу здавен відомої Тягинської переправи (Бендерської пізніш), багатий на рештки матеріальної культури татарської людности. В Ангелінінці, на Кучургані, на схід від Тирасполю, здається, був чифлік бендерських пашів — тут заховалися були і мармурові нагробки, що їх перевезено до Херсонського Археологічного Музею.

Наводимо повністю, абзац рукопису Гошкевича, присвячений Ак-Мечетці, колишній Chryczkiessemi Боплана, очевидно, одному з найважливіших об'єктів майбутніх досліджень: „В 3-х верстах от села по дороге в деревню Голеньку на балке Мечетной находятся фундаменты старой турецкой мечети. Судя по встречающимся в почве остаткам строений на-балке Мечетной было когда-то довольно обширное поселение. Старожилы передают, что деды их помнили еще развалины старой мечети, и говорят, что из стен этой мечети построена церковь в с. Ново-Григорьевке Елисаветградского уезда. В 80-ых годах прошлого стол проводились раскопки на месте мечети, при чем найден фундамент здания и часть пола. По очертаниям фундамента видно, что здание имело форму шестиугольника, каждая

сторона которого равняется 3-м сажням. Пол был из шлифованного известняка. Ход в мечеть был с юго-восточной стороны, попадались плиты с высеченными на них орнаментами и разными фигурами. Как видно, этими плитами были обложены колонны и арки здания”.

Нагадаємо, що за Броїнівським цей мечет (кешень) було оздоблено — „lapide caelo atque polito”.

Дуже докладний опис подає Гошкевич і для Баликлейського городища біля с. Покронського; „По нашим сведениям, — пише він, — в 7 верстах от села, на правом берегу Чичаклеи, на высокой обрывистой горе находится городок, площадью около 65 десят. В'езд с южной стороны. Городок окружен плавнями. На поверхности городка поперек всей ее площади насыпаны три земляных вала. Один длиною 62 саж., высотой 7 саж.; вдоль него тянется ров, шириною 6 саж., глубиною 3 саж. На расстоянии 100 саж. от этого вала — второй, длиною в 130 саж., высотой 10 саж.; ров при нем длиною 10 саж., глубиною в три саж. Посередине каждого вала — проходы шириною 2 саж. В конце городка над самым обрывом к реке Чичаклее сохранился каменный фундамент шириною в 1¹/₂ арш., длиною над обрывом в 200 саж. В городе когда-то была найдена плита из местного известняка с изображением луны и затертыми надписями. Там же нередко попадались наконечники стрел и монеты; к юго-востоку от Покровского на правом берегу реки Чичаклеи 5 больших пещер в скалах, одна от другой на 150 сажень, высота каждой 1 саж., ширина 3 саж., глубина 3 саж.”. З погляду історії решток татарської старовини за наших вже часів цікаво порівняти з записами Гошкевича опис того ж врочища Н. Д. Лагути, що зробив його в 1925 році („Николаевщина”, 1926, ст. 199): „На самій кручі понад річкою стояла висока татарська башта; фундамент ще видно й зараз — з валами і ровами навкруги. Під баштою були міни, підземні ходи з виходом до річки. Далі у річки була глибока криниця, тепер засипана. На 275 кроків на південний схід од башти йде високий вал, окіп, шанець, вал зі рвом. Між баштою і валом площина. Вал перший заввишки до 1 саж., завширшки до 4 саж., завдовжки от одного до другого боку, краю півострова, перекоп на 225 кроків. За першим валом і рвом на 250 кроків далі йде другий

менший вал без рва рівнобіжний першому завдовжки на 340 кроків. Через 105 кроків от другого починається 3-ій — ще менший вал без рва завдовжки 390 кроків... Всі три вали здіймаються над рівною поверхнею площі півострова. Всі три вали мають проїзд — де тепер йде шлях на село... Півострів був неприступний з трьох боків; поїхати сюди зараз можливо лише через проїзд шляхом". За оповіданнями місцевих старожильців, „з початку XIX віку тут ще були землянки без печей і на сході три викопаних канави-рови, а біля них високі вали. Одна з цих трьох канав була за ширишкою 1 саж., а дві інші були вузчі. Біля широкої канави було насипано високого вала, а посеред канави рову і вала були і є ворота. Від менших попередніх канав та валів залишилися зараз лише тільки невеличкий горб, бо тут же сіється хліб, а на високому валу нічого не сіється, тому він так добре заховався. З початку XIX ст. тут нахилили в городку понад 10-тисяженною кручею могили, будівлі, землянки, фундаменти, старі монети, в одній землянці — золотий вінок". Як це звичайно для нашої південної смуги тут копали і шукали скарбів. Як старанно перелічує М. Д. Лагуза, тут знаходили „різні глечики, посуд брутальний, фрагменти брутального посуду, чорної, сірої, червонуватої глини, залізу сокиру, глиняну білу квітчасту люльку, різні поховання, костяки, золу, попел... монети мідні і срібні, деяке череп'я з зеленуватою поливою, кавалки, кусні чавунного казана... млинарський камінь, ручки от амфор, схожі нагеллінські, сірої червонуватої глини", це все, крім тих монументальних споруд, про які раніш згадувалося.

В статті Ф. О. Петруня, так саме як і в його ранішій публікації „Степове Побожжя" наведено обширний археографічний та літературний матеріал, що висовує значіння Баліклейського городища, яке першорядного пункту в системі Надбозької лінії. Ми вважали б при проведенні експедиції, що її намітив 1-й річний з'їзд ВУНАС та що план її ми вчасно розробили за пропозицією Правління ВУНАС, обслідування Побожжя провести в такій послідовності: Миколаївський район (з виїздами на Солону та Громклею), далі — на Баліклей, що як видно із збірника „Николаевщина", притягує значну увагу і робітників-краснавіців Миколаєва. Як-Мечет далі на північ вповні мотивовано

повинен стати у центрі дослідження. Другий важливий район становить комплекс: Витовтів брід — Люшневата — Казавчин, який, можливо, заховав пам'ятники ранішої татарської доби. З обслідуванням межі лісостепу необхідно зв'язати і виїзд до Торговиці. Здійснення цього операційного плану, з поширенням його і на Наддністрів'я (Маяк перш за все) збагатить значно інвентар наших музеїв і дозволить виявити риси татарської культури, що панувала в українських степах протягом біля 6-ти століть.

Проф. С. Дожевський

Prof. F. PETRUN

NEUES UEBER TATARISCHE ALTERTUEMER IN DEN STEPPEN DES BUG — DNJESTER — BASSINS

Die tatarische Bevölkerung blieb in den Steppen nördlich vom Schwarzen Meere im Bug — Dnjester — Bassin bis zu Ende des XVIII. Jahrhunderts. Materielle Reste dieser Ansiedelungen können noch jetzt beobachtet und untersucht werden. Der Verfasser hat darüber viel neues und wertvolles Material in den Archiven von Moskau und Leningrad gefunden und benutzt es um eine Reihe wichtiger Punkte der tatarischen Ansiedelungen in der Ukraine festzustellen und näher zu beschreiben. Es wird dazu ein Plan beigelegt, welchen Prof. S. Dloschensky für die projektierte Expedition der türkologischen Kommission der Ukrainischen Gesellschaft für Orientkunde entworfen hat um die Ordnung und die Wege der zu untersuchenden Punkte zu bestimmen.